

Történelmi atlasz Közép-Európáról

Magocsi, Paul Robert: *Historical Atlas of Central Europe*:
Revised and Expanded Edition University of Washington Press, Seattle, 2003., 288 p.,
109 map, 46 table.

Köztes-Európa vallási és etnikai mozaikját távolról (is) meglehetősen nehéz megérteni. A régió közelmúltbeli félévszázados elzártsága nem segítette a napjainkra is hatást gyakorló komplex folyamatok megértését. Még ha a térségben élők többé-kevésbé ismerik is – igaz sokszor össze nem békíthető változatban –, és örökítik is a környezetük múltjáról szóló ismereteket, távolabbról ez nehezen értelmezhető. Az itt ismertetett térképgyűjtemény éppen erre tesz kísérletet: áttekinthetően, kézikönyvszerűen, térképek segítségével mutatni be a legtágabban értelmezett Közép-Európa elmúlt ezredév során történt vallási és etnikai változásait. A római birodalom felbomlásától, nagyjából az 5. századtól 2000-ig tartó időszakot felölelő munka a német, olasz és orosz nyelvterület közötti térséget dolgozza fel több mint száz színes, rendkívül jó minőségű és gondosan szerkesztett, 1:8 900 000 méretarányú térképen. A könyv a Torontói Egyetem Ukrán Tanszékét vezető Paul Robert Magocsi munkája. Magocsi professzor számos tudományos társaság tagja, és megdöbbentően produktív szerző: 2000-ben kiadott bibliográfiája (Ed. Gabriele Scardellato, University of Toronto, 2000.) tanúsága szerint három és fél évtized alatt több mint ötszáz könyvet, tanulmányt és tudományos közleményt adott közre. Kutatásai homlokterében a ruszin és ukrán filológia, illetve történelem és a görög katolikus egyháztörténet áll. Munkái széles körben ismertek, és elismertek a nyelvészek, történészek, egyháztörténészek, néprajzosok körében, és méltán figyelmet érdemelnek az érdeklődő nagyközönségtől is.

Az itt bemutatandó mű első kiadása 1993-ban jelent meg *Historical Atlas of East Central Europe* (University of Washington Press – University of Toronto Press) címmel. Éppen akkor, amikor a hidegháború elmúltával sorsdöntő változások kezdődtek térségünkben. A könyv megjelenése jól tükrözte a régióra irányuló figyelem növekedtét. A változások felértékeltek minden fogódzót a jelenségek megértésében, még akkor is, ha a Magocsi-féle atlasz első kiadása döntően az 1980-as évek végéig mutatta be a térséget. Véletlen, mégis jól jelzi a kort, hogy az itt tárgyalt munkával összemérhető, bár a nemzetközi tudományos életben jóval kevesebb figyelmet kapott Rónai András-féle Közép-Európa Atlasz (1945) digitálisan felújított magyar és angol nyelvű kiadása (Budapest, Szent István Társulat – Püski, 1993.) ugyanebben az évben jelent meg. Mint tudjuk, a Rónai-féle térkép az 1940-es évek állapotát tükrözte egyfajta segédanyagot kínálva egy reménytelen igazságszabó békéért a második világháború végén. Magocsi atlasza némileg más megközelítéssel 1993-ban (1995-ben újrakiadva) egészen friss ismereteket kínált. Akkor. Úgy tűnt, a legnagyobb változásokon immár túl vagyunk a Szovjetunió és szatellit szövetségi rendszere felbomlásával. Az elmúlt évtized azonban ismét alapvetően átrajzolta térségünk térképét. A Magocsi-féle atlasz ezen változásokat is be kívánja mutatni új kiadásában.

Az eredeti, 1993-as bevezetők újraközléséből kiderül, hogy az atlasz első publikálásakor a sorozatszerkesztők a *Historical Atlas of East Central Europe* címet javasolták, mivel a munka a *History of East Central Europe* sorozat első köteteként jelent meg. Magocsi nem értett egyet a címben megjelenő térség meghatározással, és a rendkívül igényes kiállítású munka friss kiadása címéhez a szerző már a Közép-Európa kifejezést választotta. Új bevezetőjében részletesen megindokolja, hogy nemcsak a földrajzi szempontok vezették a változtatásban, de jól érzékelhető térségünkben a kelethez való kötődés leértékelődése, egyfajta verbális újrapozicionálása régióknak. Az atlasz 2003-as kiadása 61 fejezetre

osztva 21 új térképet tartalmaz. Ezek döntően az elmúlt évtized alapvető változásait, a létrejött új országokat, az átalakult határokat mutatják be. Az új térképek közül mindössze a Német Lovagrendet tárgyaló térkép foglalkozik a legutóbbi évtizeden kívül eső változásokkal. A szerző javította az első kiadást szemlélő – nem tévedés – 75 (!) ismertetés és kritika jelezte hiányosságokat. A térképgyűjtemény természetesen nem nélkülözi az egyes térképlapokat értelmező szöveges magyarázatokat sem. Áttekintve ezeket világos, hogy Magocsi kézikönyve alapvető eligazodást nyújt a térség etnikai, vallási, politikai történetében, igaz, csak utalásszerűen, megadva a további ismeretszerzéshez a kiindulópontokat (bár a kiinduló irodalmat nem).

A szerző bevezetőjében részletesen kitér a helységnevek használatának politikumára is. A történelmi atlaszok talán legtöbb veszélyt magában rejtő részlete, amely alapján a szerző elkötelezettségeiről is következtetéseket vonnak le, hogy milyen helységneveket használ egy számos uralomváltást megért régióban. Magocsi előszavában a történelmileg változó helységnevek használata helyett a mai helységnevek mellett teszi le a voksát azért, hogy könnyen használható és áttekinthető maradjon a térképgyűjtemény. Ez meglehetősen furcsa eredménnyel jár, hiszen Kosice, Bratislava vagy éppen Cluj előfordul a 13. században is, igaz zárójelben a releváns más elnevezésekkel. A használhatóságért feláldozott hitelesség vagy pontosság következménye, hogy a régióban élő olvasó gyorsan talál kritizálni valót az egyébiránt rendkívül alapos atlaszgyűjteményben. A szerző tisztában van döntése problematikus voltával, de úgy véli, így képes a térséget amúgy nem ismerő olvasó gyorsan tájékozódni meglehetősen fordulatos történelmi régióinkban.

Magocsi kiemelkedő biztonsággal képes világos, átfogó tájékoztatást nyújtani régióink kérdéseiről. Munkája vitán felül hosszú időre az egyik legbiztosabb áttekintő forrás lesz, és nem csak a szakmai közönség számára. A könyvet részletes irodalomjegyzék és alapos személy- és helységnevmutató egészíti ki.

Pusztai Bertalan

„Létkérdés Ausztria jövője szempontjából”: Bécs telepítési tervei Magyarországon az önkényuralom idején

*Waldenegg, Berger–Christoph, Georg: „Eine Lebensfrage für die Zukunft Österreichs”.
Das Projekt der 'Kolonisierung' Ungarns in der Epoche des Neoabsolutismus. = Südost-Forschungen,
61–62. 2002/2003. 91–139. p.*

„Önkényuralomnak” vagy „neoabszolutizmusnak” nevezett válságkorszakunkkal kapcsolatban, Bécs németesítő törekvéseit illetően régi keletű az időszakra nézve amúgy eléggé sovány szakirodalomban a bizonytalan utalás egy új német telepítés terveire, aminek az itt ismertetendő tanulmány, volt udvari levéltári dokumentumok alapján, most először ered a nyomába. Az elrejtett nyomok végigkövetésével kialakuló kép: egyféle, gyökereiben igen heterogén elgondolás, amelyet hangadó körök legkésőbb 1848 novemberétől (!) kezdődően elhúzódo, nehézkes tervezgetéssel és nemegyszer groteszk formában szövögetnek, a társadalmi, politikai realitásoktól elszakadva. Kései hozadéka I. Ferenc József végtelenül sovány tartalmú 1858-as rendeletében ölt testet, mintha csak az ügyletbe beleölt rengeteg munkának és felesleges erőlködésnek állítana emléket. A történet az elemzés során, annak szándékaitól függetlenül, a nagy szatirikusok tollára méltó eseményorként tárul elénk.

A több komponensű tervezetek fő letéteményesei: Schmerling államminiszter (előbb frankfurti kormány megbízott), Bach belügyminiszter, Kempen rendőrminiszter, Mecséry (csóri) báró (csehországi helytartó) és sokan mások. Ősforrás: a szétesőben lévő „német szövetségi” keretekben felmerült, Duna-menti telepítési gondolat – a ’40-es évektől felgyorsuló tengerentúli kivándorlás kiváltása, átirányítása gyanánt. (Ennek széles körben ismertté vált egykorú publicisztikai dokumentuma: Höfken: *Deutsche Auswanderung und Kolonisation mit Hinblick auf Ungarn*, Bécs, 1850.) A rendőri terület a külvilággal kiszélesülő privát összeköttetések és egyes visszatérők lázító magatartása volt a kérdésben érdekelt. Bécs a Frankfurti Parlament politikai erőterében már kitapintható „kis német” (Ausztriát mellőző) törekvések hangulati ellensúlyául látszik újra fölvenni a 48-as forrongások időszakában eljuttatott szálát. A téma Bécsnek a forradalommal való szembefordulása, a magyar elszakadási törekvések visszaverése és az új birodalmi politika meghirdetése nyomán nyer aktuális helyi jelentőséget. A felvetés ennyiben (távoli) párhuzamba kerül a korszak nyelvi és intézményi germanizációjával. A telepítési elgondolást alapvetően azonban a tágas magyarországi térségek korszerű mezőgazdasági fejlesztésében érdekelt osztrák burzsoázia kapta fel, messze a magyar birtokviszonyok, vagy akár a domborzati, a talaj- vagy a klimatikus viszonyok ismerete nélkül. A megszólalók elsősorban ugyan a kincstári birtokokot tartják szem előtt, de a „puszták” fokozottabb hasznosítását (!) is szóba hozzák. A magyarországi gazdálkodás új telepítések útján történő felvirágoztatása a retorika szintjén mindenesetre mint az osztrák jövő „létkérdése” jelenik meg. Végül társul a kivándorlási kérdés motívuma is: ehhez az osztrák koronabirtokokra, főként Csehországra áttevődő kivándorlási hullám jelentkezésével nyúlnak vissza az érdekeltek. A magyarországi telepítés egyik legelső híve az ’50-es évek első felében nem véletlenül: Mecséry. Más kérdés, hogy Csehországban nem kis részben például izraelitákról volt szó, akik sajátos fedezetét kínálták volna akár az új léptékű mezei gazdálkodásnak, akár a germanizálásnak; lényegében a kistökéjük miatt sajnálták őket kiengedni. (Ausztria egy időre be is tiltotta a kivándorlást, és – biztonsági okokból – ugyanakkor az esetleges visszatelepedést is.) De egyebekben a cseh etnikum is szóba került, vagy Galíciából a rutén nemzetiség. Azonban mindenütt, ahol elsősorban (ausztriai, birodalmi) német telepesekről volt szó, ott vastagon rátelepedtek a témára a nemzetiségpolitikai, felekezeti viszonyokra stb. utaló germanofil szövegek, mintegy az udvar és a kormány támogatásának elnyerése érdekében. Sőt, hangot kapott az egyelőre még mélyen politika alatti (egyszerre magyar- és szlávellenes élű) német fensőbbégtudat is. És természetesen átfogó, tömeges telepítésekről álmodoztak.

A különböző felvetések feldolgozása 1849 októberétől az arra rendelt („tárcaközi”) kormánybizottság feladata volt, ez tartott kapcsolatot az uralkodóval. A kulcskérdés (az úrbér eltörlése korában) a kincstári birtokok elidegenítésének módja. A résztervezetek, elemzések ellentmondásai tükrözték a képviselt szakterületek eltérő látásmódját, egyedi presztízs-szemponjtait, az egész falanszteri elképzelés – 18. századi analógiákkal élő – végtelen anakronizmusát; állandóan helyesbítésre, kiegészítésre szorultak. A bizottmány megközelítő telepes létszámot sem tudott prognosztizálni. Nem érezte, hogy a német tartományok kivándorlóinak érdeklődését a maradi – új-abszolutisztikus berendezkedésű Ausztria koronai-országi pillanatnyilag egyáltalán nem válthatják ki. A véglegesíthető, összefoglaló felterjesztés előkészítése számtalanszor elakadt. A lassításhoz maga az uralkodó is hozzátette a magáét, hónapokig fektetve a kezéhez küldött előzetes anyagokat. I. Ferenc József a maga részéről 1854 végén tartott, hogy a bizottmányi tervezet, nem bízva annak tárgyi megalapozottságában, Albert főherceggel véleményeztesse. Albert nagy apparátussal, helyszíni szemlékkel egybekötve, két év alatt (!) készül el jelentésével, amely sok irányú fenntartásait fejezi ki. A fenntartások mögött meghúzódik a

magyarországi (benne a nagyszámú aulikus) birtokosság ellenérvése is. A döntő pont azonban: a szóban forgó birtoktestekre időközben kiadott, hosszú távú bérleti szerződések, amelyek egyoldalú felbontása nem járható út, amellett a tetemes összegű bérlői befizetések kiesésével járna. Albert jelentése és a bizottmánnyal történő egyeztetése nyomán annak keltétől számított egy évre (!), az önkényuralom időszakának közeli lezárulásához képest majdnem a huszonnegyedik órában készül el az általánosságokban kimerülő, végül 1859 januárjában kibocsátott rendelet, a magyarországi viszonylatban szóba jövő „új betelepítések lehetőségének könnyítései” illetően, amelynek különösebb gyakorlati kihatása már nem lehetett, annál kevésbé, mivel telepszerű bevándorlásra lényegében igény sem volt. A szerző az okok teljes körű és alapos elemzését nyújtja.

Komáromi Sándor

Új szomszédok: zsidók, lengyelek és ukránok egy lengyel kisvárosban

Együtt és mégis külön Brzezanyban:
lengyelek, zsidók és ukránok, 1919–1945, S. Redlich
és Együttélés és kétértékűség/kétértelműség: lengyelek és zsidók
egy kis galíciai városban, R. Lehmann

*Gabert, Karen: New Neighbours: Jews, Poles and Ukrainians in Small Town Poland.
= East European Quarterly, XXXVIII, 2. no. June 2004, 205–214. p.*

A szerző ebben az írásában két, a címben említett mikro tanulmányt vet össze, mindkettő a II. világháború alatti, németek által megszállt két különböző kisváros páratlan tapasztalatait vizsgálja az ott élő lakosság egymásközi kapcsolatán keresztül. Mindkét tanulmány arra törekszik, hogy megállapításait a holokauszt témájának tágabb értelmezésére helyezze.

A holokauszt tanulmányozása természeténél fogva a zsidók viszonyát vizsgálja szomszédokkal szemben a háború kitörése előtt. A téma szervesen hozzátartozó komponense az a vita, mely szerint is a holokauszt egy hosszasan ápolat gyűlölet megnyilatkozása vagy egy páratlan történelmi esemény.

A két tanulmány szerzője azonban nem a náci vagy az európai antiszemitizmussal foglalkozik, hanem a Lengyelországban lezajlott eseményekre fókuszál. Lehmann közvetlenül a lengyel zsidógyűlöletet nevezi meg, majd azt a tényt fejti ki, mely szerint a lengyelek közreműködése a népiirtásban táplálta a zsidók elleni gyűlölködés hosszú tradícióját. Írásában nyomon követhetők a zsidók különböző történelmi szerepkörei, ti. ők voltak a feudális urak közvetítői, pénzkölcsönzők, illetve kereskedők; mely szerepek közreműködtek a köztük és szomszédjaik közötti szimbiotikus kapcsolat kialakulásában. Jasliskában, a címben említett lengyel kisvárosban lengyelek, zsidók és ukránok éltek egymás mellett. A zsidók egy saját különálló társadalmi, gazdasági és politikai birodalmat tartottak fenn maguknak, és csak akkor léptek közvetlen kapcsolatba nem zsidó emberekkel, ha az elkerülhetetlen volt, ami kedvező üzleti kapcsolatok kialakításához vezetett. A három különböző etnikum társadalmilag egymástól teljesen elkülönülten élt egymás mellett, barátságok, amik az etnikai határokon átléptek volna, nem születtek.

Redlich tanulmányából azonban kiderül, hogy Brzezany, holott ugyanolyan egyedi demográfiai összetételű, mint a fent említett kisváros, ott mégis nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a társadalmon belüli kölcsönhatásoknak. Itt a feszültség a lengyelek és az ukránok között volt jelentős a két fél ellentétes nacionalista céljai következtében, míg a zsidók békésen éltek szomszédaik mellett. Ez is azt mutatja, hogy a háború előtt a zsidók irányába tanúsított ellenséges viszony, jóakarát, megtűrés vagy semmibevétel fokozatai területenként változtak.

Csakhogy a náci megszállással mindkét település társadalmi dinamikája megváltozott. Jasliskában a társadalmi hierarchia kiváltságos pozícióit az ukránok vették át a lengyelektől. A német–ukrán szövetség alapját az ukrán nacionalizmus által fűtött közös lengyel gyűlölet képezte, amit a németek a lengyelek elnyomása érdekében aknáztak ki. Lengyel és zsidó állampolgárokat deportáltak a helyi lágerekbe és kényszermunkára ítélték, míg az új ukrán hatóság sorozatos rekvirálást vitt véghez mindkét közösségen. Ennek következtében a lengyelek és a zsidók egyszerre szövetségben találták magukat a németek által irányított ukrán elnyomóikkal szemben. Dacára annak, hogy most már a lengyelekkel összefogva szálltak szembe az ukránokkal, a zsidók társadalmi szegregációja egyre nőtt, mígnem azért is halálbüntetés járt, ha valaki egy zsidóval szóba elegyedett. A lengyelek ezért, habár eltávolodtak a potenciálisan végzetes viszonytól, mégis zsidó szövetségeseiket kerestek, hogy együtt szegüljenek szembe zsarnokaikkal. Ez is kitűnő példája annak, hogy sok lengyel nyilvánosan támadta a zsidókat, titokban azonban bújattatta és támogatta őket, ami azt példázza, hogy Jasliskában ambivalens kapcsolatok működtek.

Breznyanyban ugyanakkor a lakosság más csoportjai álltak szemben egymással. Tekintettel arra, hogy az 1941-es német megszállás előtt a város szovjet kézben volt, a fő ellenségeskedés a lengyelek és ukránok között jelentkezett, azzal vádolván a másik tábor, hogy együttműködik a gyűlölt megszállókkal, míg a zsidók viszonylagos privilégiumokat élvezhettek. Annak ellenére, hogy üzleteiket államosították, sokuk talált új munkát magának a városi közigazgatásban. A német bejövétel az ukrán részről megkönnyebbülést, a lengyelek részéről aggodalmat váltott ki, a zsidóknak pedig rettegést hozott. Az SS által elrendelt, de az ukrán milícia által véghezvitt razziák, deportálások és mérszárlások igazolták a rossz előérzeteket. Mint azt Jasliskánál is láttuk, a három etnikum közt egyedül az ukránok voltak abban a kiváltságos helyzetben, hogy a náci által biztosított hatalmi pozíciókhoz jutottak. A zsidó lakosság pusztítását bizonyos értelemben a szovjet megszállás mozdította elő. A németeknek itt is a már létező zsidóellenes érzelmeket kellett csak kihasználni.

A szenvedés némelyeket kapzsiabbá tett, másokat nagylelkűbbé. Az intézményesített terror egyeseket meghátrálásra, míg másokat ellenszegülésre készítetett. Egyes lengyelek feljelentették a zsidókat, mások bújatták őket. Néhány ukrán lengyeleket ölt, néhány pedig etette őket. A zsidók közül néhányan együttműködtek a németekkel, mások pedig szembeszálltak velük. Gabert szerint nem a nemzetiség vagy vallás determinálja azt, hogy valaki hogyan reagál bármilyen borzalmas körülmények között. Ez csakis az egyénre vetítve bírálható, ha egyáltalán tehetünk ilyet. A holokauszt tanulmányozásakor figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy a háborút különböző sorsú egyének élték át a saját egyedi körülményeik közt. Ha aprólékos gonddal egyszerre csak egy közösség történetét rakjuk össze, elképzelhető, hogy bepillantást nyerünk az emberiség egészét érintő kérdésekbe.

Bosznay Csaba

A Harmadik Birodalom kezdeményezései délkelet-német népcsoportok „eltelepítésére” és menekítésére a második világháború idején

*Kroner, Michael: Umsiedlung und Flucht von Südostdeutschen im Zweiten Weltkrieg.
= Südostdeutsche Vierteljahresblätter, 53. Jg. 2004. 4. H. 332–346. p.*

Ma már közkeletű témának számíthat a hitleri kapitulációt követően a keleti–délkeleti határon túli németeket kollektív „büntetés”-ként sújtó elhurcolás és elűzetés. Aligha mondható ez el a háború kezdeti időszakához kapcsolódó eltelepítési tervekről és akciókról, amelyekre még birodalmi részről kerül sor, úgyszintén nem az 1944-es német visszavonulás keretében napirendre került, irányított menekítés tényköréről. A neves, erdélyi származású történész összefoglalása vázlatos formájában is hézagpótló, amit a tárgy bővebb kifejtése is nyilvánvalóan követ majd.

Hitlernek és környezetének határozott tervei voltak Európa etnikai viszonyainak „átrendezésére”, részben ezek határozták meg a náci vezetés háborús célkitűzéseit és stratégiáját. A náci elit egyebek mellett kiterjedt kelet-európai hódoltságról álmodott (fehérorosz – ukrán térség, az ún. Ingermanland stb.), melyet jelentős számú német lakossággal gondolt volna feltölteni. Hitler erről már 1939 októberében, a háború korai szakaszán nyíltan beszélt. A kellő számú telepest a belső népfesleges mellett egyfelől a szövetséges kisállamok kisebbségeiből tervezte kiállítani, melyeknek az egyre jobban öntudatosodó etnikai elem szemmel láthatólag a terhére volt. A megoldást részint a fronteseményekre, részint a német győzelmet hozó háború utáni intézkedésekre kívánták bízni. A fronteseményekhez kapcsolódó megoldás magvát főként a háború megindítása előtt egy héttel kelt Molotov–Ribbentrop-paktum rejtette magában – Lengyelország és Románia vonatkozásában. A másik változat főként Magyarországot, illetve (az akkor még szintén „szövetséges”) Jugoszláviát érintette, ebben a két irányban így jó ideig inkább csak latolgatás és tapogatózás folyt a majdani győzelmet követő lehetséges intézkedésekre nézve. Birodalmi részről, például Magyarország vonatkozásában, azt tartották szem előtt: ha csak nem „birtokba” veszik mégis valamilyen időpontban, akkor mentesíteni kell sváb lakosságától. Fölmerült egy al-dunai német korridor megteremtésének gondolata is. A hazai kisebbségi köröktől általában idegen volt az áttelepülés gondolata, még a propaganda szinten hangoztatott „hazahívás” távlatával is; Kroner ismeretei szerint inkább dédelgettek egy bizonytalan körvonalú „pannon–német” szuverenitást célzó elképzelést. A háború utáni „hazahívás” vagy egyéb irányú átmozgatás gondolata annál pozitívabb visszhangra talált magyar kormánykörökben (lásd Horthy 1939. novemberi, Hitlerhez írt levelét; nem sokkal később országgyűlési megnyilatkozását stb.). A téma későbbi tárgyalásokon, ha érintőlegesen is, ismételten szóba került. Egy ilyen eshetőséggel zsarolni is próbálták a jogköre bővítésére törekvő Volksbundot. A véleménycsere részeredményeként a második bécsi döntés kiegészítő pontjai közé bekerült az észak-erdélyi németek („szászok”, szatmári „svábok”) szabad, egyéni kitelepülésének lehetősége, amivel azonban az érintettek akkor egyáltalán nem óhajtottak élni; esetleges kényszere alól hivatalos formában is mentességet kértek.

A frontvonallal elért területeken a Birodalom saját „hatáskörben” intézkedhetett. Az említett Hitler-beszéd időpontjában Észtország, Lettország vonatkozásában már meg is indult a területmentesítés. Folytatódik a sor a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradékában foglalt lengyel és román országrészekkel, melyeket a Birodalom színleg átengedett a szovjeteknek: Volhínia, Galícia, Bukovina, Bessarábia stb. (1940). Az egyezményes szovjet okkupációval egyidejűleg valamennyi régióban gyorsított ütemben lebo-

nyolítják a német lakosság, összesen több mint 200 ezer fő teljes körű (!) kivonását. Ami a területek egy részénél tulajdonképp ellentmondásban állt az új kolonizálás távlati elképzelésével. Az eltelepítettek csoportjai, bár a propaganda a „hazahívás” megjelölést használta, megszállt lengyel területen felállított „felvevő” táborokban kerülnek elhelyezésre. A frontmozgás további időszakában a dobudzsai, transznisztriai, elő-kaukázusi szórvány is sorra kerül, míg a volgai németeket szovjet részről vonják ki keleti irányban.

1944 kora ősztől kezdve, a keleti front visszafelé mozgása során Erdélyben és a Duna-mentén hirtelen megváltozott előjellel kerül napirendre a helyi németiséget érintő kiűrités kérdése: a „háború utánra” tervezett intézkedések új összefüggésben válnak aktuálissá és sürgetővé. A sikeres augusztusi román kiugrás, az ukrán, majd a balkáni front teljes összemomlása nyomán kényszerítő napirend: Dél- és Észak-Erdély, a román és a szerb Bánság, a Bácska, Baranya, Szlavónia stb. népi-németjeinek kimenekítése a szovjet foglalás és bosszúállás fenyegetéséből. Jelszó: a nyugati-északnyugati irányú menekülés a katonai visszavonulással egybekötött szervezés mellett. Maga a mozgósítás ugyan kétértelmű: a helyi polgári, katonai szervek kitűzik a tervet, az érintettek jól-rosszul felkészülnek a kivonásra, a főhadiszállások viszont hezitálnak – a harcolva visszavonuló egységek „morálja” vagy épp a még újonnan fegyverre fogható létszám toborzása érdekében. Mindebből szervezetlenség és káosz fakad. Egyértelműen maradásra intenek a szovjet repülőgépekről leszórt rópcédulák. A halogatás a legvégzetesebb a napok alatt körbezárt dél-erdélyi szászokra nézve. A végrehajtás általában is azokra a pillanatokra marad, amikor a Wehrmacht vagy az SS-hadosztályok már csak hátrálni tudnak: ekkor viszik magukkal nyugatnak, északnyugatnak, légitámadásoktól kísérve, a fávakban összeálló szekeroszlopokat, tehergépkocsi-sorokat, a városokból a vasúti szerelvényeket. A háború végi kiűrités ezért is általában sehol sem teljes körű, emellett a lakosság, különösen falun nehezen fogja fel, hogy a frontátvonulástól félnivalója lehet. Nem számolt sem a bekövetkező deportálásokkal, sem az új kormányok (különféle szorultságok körülményei között felülkerekedő) hitszegésével. Az eltérő részvételi arányokat jelzi például: az észak-erdélyi szászok esetében: 95%, mintegy 30 ezer fő, míg szomszédságukban a szatmári svábok hasonló nagyságrendű tömegéből csak 10% a menekülők száma. Útjukon valamelyes humanitárius segítségnyújtás áll rendelkezésükre a pihenőállomásokon. Az útirány, Ausztrián, Cseh- és Morvaországon át: Szászország, Thüringia, helyenként fennakadva az immár oldalirányból is megjelenő orosz vonalakon.

A legkisebb arányban ragadja meg a német visszavonuláshoz kapcsolt menekülés lehetőségét a trianoni magyar terület svábsága. Magyarországról, az 1938–1941 között visszanyert területeket is beleértve, a háború végéig végeredményben 190 ezernyi német távozik el ezen az úton és módon (a teljes létszámnak csak a töredéke); ebből a szűkebb, trianoni határokat tekintve mindössze 50-60 ezer (más számítások szerint esetleg 80 ezer) a nagyságrend. A magyarországi helyzetkép Kronernél megtalálható (a Felvidéket nem tárgyaló), számos érdekes részletét itt nem idézzük. A kelet-közép-, illetve délkelet-európai térség német kisebbségi vesztesége – a Birodalom saját elhatározásából és ösztönzésére – a háború kezdetétől a végéig összességében kiteszi a bő félmillió főt. (Ebbe belefoglalható talán az SS-be besorozott, túlélő honfitársak német földön szabadságot lelt, a fogolytáborokból ide kibocsátott hányada is, akikkel a tanulmány nem foglalkozik.) Csaknem ugyanennyi marad a helyén csak a trianoni Magyarországon, az uralomváltó ország demokratikus színezetű kormánya, mintegy a korábbi hitleri terveket a maga új értelmezése szerint valóra váltva, egyéb megpróbáltatásaiakon túl, szomszédaival versengésben további százazrektől „szabadítja” meg a hazát kényszer-kitelepítés útján.

Nacionalizmus, nemzetközi tényezők és az „írkérdés” az első világháború időszakában

*Stanbridge, Karen: Nationalism, international factors and the 'Irish question' in the era of the First World War.
= Nations and Nationalism 11 (1), Canada, 2005, 21–42. p.*

Írország 1921-es elszakadását megelőző évtizedekben az ország jövője és népének megfelelő képviselete körüli konfliktusoktól volt terhes. Nagyon különböző szélsőséges gondolatokat vallottak magukénak ebben az időszakban a különféle csoportok, mint pl. az ír nacionalisták, akik Britanniától függetlenül vagy annak részeként az autonómiát tűzték ki maguk elé célul, vagy az unionisták, akik szoros kapcsolatot akartak fenntartani a Brit Birodalommal, és maga a brit közvélemény, valamint a politikusok is megosztottak voltak az írkérdés kezelésének tekintetében. A konfliktus megoldása bizonyította leginkább, hogy a vita résztvevőinek elképzelései között milyen feloldhatatlan volt az ellentét, így Ulster kilenc megyéje közül hat brit uralom alatt maradt, mivel többségben voltak az unionisták, míg Írország fennmaradó része függetlenné vált.

Az első világháború korszakának alapvető kérdése volt, hogy Írországot egy nemzet alkotja-e, és hogy ez a sziget jövőjére milyen hatással van. A viták elemzőinek figyelmét lekötötték azok a tényezők, amelyek Írországon és Britannián belül hozzájárultak a konfliktusban részt vevő csoportosulások által magukévá tett pozíciók fejlődésének és kialakulásának. Amire kevesebb figyelmet fordítottak, az a vitát befolyásoló külső tényezők voltak. A cikk célja feltárni, hogy a nemzetközi tényezők – különösen a nemzet fogalmának akkoriban uralkodó meghatározása, illetve a nemzet követeléseinek akkori megítélése – miként formálták Írország belső képviseletét és az érintett csoportok tevékenységét. Roger Brubaker nacionalizmus modelljének kibővítésével, melyben a regionális erők mellett megjelennek a nemzetközi erők is, megpróbálja feltárni, hogy Írország küzdelme miként értelmezhető három különböző nacionalizmus interakciójaként, mely egy nemzetközi környezet erőivel is kölcsönhatásba lépett.

Míg a tudósok nagy része a nacionalista érzelmek származás jellegű megközelítésére helyezte a hangsúlyt, legtöbbjük ma elismeri annak változókéony jellegét, azt, hogy a nacionalizmus mind kifejeződésében, mind megjelenésében, mind megtapasztalásában változhat attól függően, hogy az adott helyen és az adott időszakban milyen körülmények között jelenik meg. A nacionalizmussal foglalkozó tanulmányokat érintő konstruktivista fordulat feltárta a nacionalizmus belső dinamizmusát és a nacionalizmus hagyományos megjelenési formáit, amelyek egy meghatározott közösségből, a nemzetből eredő homogen és megváltoztathatatlan erőként értelmezik ezt.

A Roger Brubaker által leírt hármasság kapcsolat fényében értelmezve az írkérdést, előtűnnek a vita résztvevőinek ellenséges nézőpontjai a küzdelemben jelen lévő, három különböző nacionalizmus kölcsönhatása miatt. A vetélytársak cselekedeteinek ellenkező oldalról történő folyamatos figyelemmel kísérése ugyanis kiélezte az egymással vetélkedő nacionalista képviseletek közti és az azokon belüli ellentéteket, aminek eredményeképp mind az ír nacionalista, mind az unionista oldalon az ellenkező fél számára legkevésbé elfogadható változatok váltak domináns tényezővé. Brubaker modellje rávilágít, hogy a nacionalizmus felépülési folyamatának belső dinamizmusa olyan, amelyet elkenődözhet az írkérdés hagyományos értelmezése, miszerint ez egy többé-kevésbé kétpólusú küzdelem az ír nacionalizmus és az unionizmus vagy a Brit Állam között.

Ezekhez a helyi jellegű erőkhöz adódott hozzá a nemzetközi környezet hatása. Az első világháború időszakában terjedt el az a gondolat, hogy egy nemzet fogalmának meg-

alkotása olyan alapokon nyugodhat, amely kimondja, hogy egy nemzetnek joga van az önrendelkezéshez. A nagy nemzetek általánosan elterjedt ilyen jellegű énképe elősegítette, hogy mind az ír nacionalisták, mind az unionisták egy egyesült nemzetként tekintsenek önmagukra, a külvilág felé ekként képviseltesék magukat, ezáltal érdemelve ki különleges elbánást. Ez erősítette az ír szeparatista nacionalizmust, melynek céljai egyre inkább összehangolódtak önrendelkezési törekvéseikkel, sokkal inkább, mint alkotmányos ellenfeleiké és az ulsteri unionizmus, amely egyre tisztábban, a nemzet fogalmában meglévő területelvűséget tette magáévá, tovább csökkentve ezzel azt a kevés közös felületet, amelyek meg voltak közte és más nacionalizmusok között. Az egyeztetéses rendezés lehetősége is megszűnt azáltal, hogy a hatóságok megtagadták a Sinn Féin az irányú kérését, hogy a párizsi béketárgyalásokon előterjesszék sérelmeiket. Bár következetes és nagy hagyományokra visszatekintő nemzetközi gyakorlata volt a nagyhatalmaknak arra vonatkozóan, hogy egymás belügyeibe avatkozzanak, a szövetségesek döntése csak még tovább mélyítette a birodalomellenes érzelmeket az ír nacionalisták körében, és nem hagyott számukra más választást, mint hogy még radikálisabb eszközökhöz nyúljanak. Britannia erőszakos fellépése ezekre a kísérletekre a válasz, amelyet valószínűleg elősegített minden nemzetközi megfigyelés hiánya, mely csak tovább súlyosbította a nacionalista diszpozíciót. A Sinn Féin távolmaradási stratégiája, mellyel a nemzetközi közösség számára demonstrálni kívánták a közösség eltökéltségét a függetlenség kérdésében, segített a brit kormányban az ulsteri unionisták hatalmának megszilárdításában, és megerősítette követőiket ügyük igazságosságának kérdésében.

Az írkérdés egy olyan folyamat, melynek során az egymással vetélkedő nacionalizmusok kölcsönhatásba léptek egy strukturált nemzetközi környezetben oly módon, hogy az megerősítette és megszilárdította pozíciójukat olyan mértékben, hogy a tárgyalásos rendezés valószínűtlenné vált. Bár igaz, ahogy azt Blubaker mondja: „a társadalmi és politikai cselekmények magukban hordozzák az esetlegességet, ami aztán összezavarhatja a legmegalapozottabb kísérleteket is a nacionalista törekvések eredményének megjósolására. Azáltal, hogy megértjük a nemzet fogalmának nemzetközi értelmezését, elősegíthetjük a nacionalizmus létrejöttének folyamatát alakító tényezők körüli bizonytalanság megszüntetését”.

Bosznay Csaba